

RYSZARD BENDER

SYNOWIE ORDYNATA STANISŁAWA KOSTKI ZAMOYSKIEGO
W LATACH KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO
I KRÓLESTWA KONGRESOWEGO

Urodzony w Warszawie 13 I 1775 r., syn Andrzeja Zamoyskiego i Konstancji Czartoryskiej, władał Stanisław Kostka Zamoyski dobrami Ordynacji Zamoyskiej od chwili zaprzysiężenia w kolegiacie zamojskiej 31 I 1801 roku. Był on dwunastym ordynatem. Ordynacja Zamoyska stanowiła jedno z największych latyfundiów przedrozbiorowej Rzeczypospolitej Polskiej. Po rozbiorach jej obszar nie uległ większym zmianom. W XIX wieku w granicach Królestwa Polskiego wynosił 661 193 morgów 45 prętów¹. Z tego tzw. realność włościan obejmowała 320 360 morgów 281 prętów i była około 1847 r. w użytkowaniu 13 390 gospodarzy². Reszta stanowiła tzw. realność dworską, należąca do 109 wtedy folwarków oraz w niewielkiej części do 9 miast ordynackich.

Stanisław Kostka Zamoyski poprzez małżeństwo zawarte 20 V 1798 r. w Puławach z Zofią Czartoryską, córką ks. Adama Kazimierza i Izabelli z Flemingów, był szwagrem ks. Adama Czartoryskiego. Ulubieniec matki, oporny wychowanek Stanisława Staszica, którego nienawdził i stale mu się przeciwstawiał, miał aspiracje służby obywatelskiej. Zamyślał też o podniesieniu kultury gospodarczej dóbr ordynackich. W tym celu, z podróży odbytej z żoną po krajach zachodnich, przywiózł Stanisław Zamoyski szereg projektów dotyczących nowych zasad gospodarowania³.

Po ostatnim rozbiore Polski, gdy ordynacja znalazła się w obrębie państwa austriackiego, Stanisław Zamoyski został szambelanem cesarskim i tajnym radcą. Nie związało go to z monarchią. Uwolnił się od tych godności i obowiązków z nimi związanych już w 1809 roku. Zaangażował się wówczas czynnie po stronie polskiej w wojnie z Austrią, mimo że wcześniej legiony polskie we Włoszech nie wywołały u niego większego zainteresowania⁴. W dniu 2 VI 1809 r. ks. Józef Poniatowski powołał do życia Rząd Wojskowy Tymczasowy Centralny pod protekcją Najjaśniej-

¹ APL. Archiwum Ordynacji Zamoyskiej (dalej cyt.: AOZ) vol. 2976. Wykaz powierzchni z 1847 r. Poza Królestwem, w granicach zaboru austriackiego, znajdowała się część Ordynacji Zamoyskiej o powierzchni 6526 morgów 38 prętów.

² Tamże vol. 16189 k. 154. Wykaz osad z lat 1833-1858.

³ R. Bender. *Reforma czynszowa w Ordynacji Zamoyskiej 1833-1864*. Lublin 1969 s. 11-12.

⁴ Biblioteka Uniwersytetu Poznańskiego, rkps 44/II. Ze wspomnień Stanisława Zamoyskiego (1775-1803) k. 86-87.

szego Cesarza i Króla Napoleona Wielkiego dla obojga Galicji⁵. W tymże dniu, tymże rozkazem ks. Józefa Poniatowskiego na prezesa rządu powołany został Stanisław Kostka ordynat Zamoyski. Siedzibą rządu, który oprócz prezesa miał składać się z sześciu członków, wyznaczono Lwów. Prezes rządu już 5 VI 1809 r. wskazał ks. Poniatowskiemu kandydatury członków swego gabinetu⁶. Obejmując to wysokie stanowisko opowiedział się niebawem ordynat Zamoyski za silną władzą ks. Poniatowskiego⁷. Kierował on rządem aż do wcielenia Galicji do Księstwa Warszawskiego. Z racji wyjazdu na czele deputacji do Fryderyka Augusta do Drezna w funkcji prezesa rządu zastąpił Zamoyskiego Józef Lewicki. Rząd ostatnie posiedzenie odbył w Lublinie 31 XII 1809 roku⁸.

W Księstwie Warszawskim, po zjednoczeniu z nim Galicji, został Stanisław Zamoyski senatorem wojewodą⁹. Uczestniczył czynnie w życiu państwowym. Reprezentował władze Księstwa Warszawskiego w 1810 r. w Paryżu na ślubie Napoleona. Wysłany tam był w nadzwyczajnym poselstwie. Próbował wówczas załatwić, bez większych rezultatów, szereg ważnych dla Księstwa spraw, m.in. finansowych. Liczono bowiem na jego dawną znajomość z cesarzem, któremu był przedstawiony jeszcze w 1802 roku¹⁰. Pozycja i znaczenie jakie uzyskał Stanisław Zamoyski w czasach Księstwa Warszawskiego sprawiły, że zdołał on odsunąć od ordynacji groźbę likwidacji¹¹, co pozwoliło przekazać ją z czasem najstarszemu synowi.

Ordynat Stanisław Zamoyski w okresie Królestwa Polskiego, już od momentu jego powstania, utrzymał aktywność polityczną, a nawet ją zwiększył. W 1815 roku był deputatem władz Księstwa Warszawskiego do cara Aleksandra I przebywającego w Paryżu. Z chwilą ustanowienia Królestwa Polskiego został członkiem Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a ponadto senatorem wojewodą¹². Od 1822 roku aż do wybuchu powstania listopadowego w 1830 r. pozostawał Stanisław Zamoyski prezesem senatu Królestwa Polskiego. W domu swym w Warszawie wielokrotnie przyjmował, wraz z rodziną, cara Aleksandra I¹³.

W okresie czynnej działalności politycznej — w czasach Księstwa Warszawskiego a później Królestwa Polskiego — nie mógł zająć się w należytym stopniu sprawami swych dóbr. Zarząd Ordynacją Zamoyską przeszedł w ręce plenipotenta ordynata, którym został już w 1812 r. Mikołaj Malhomme¹⁴. Nie mógł też już Stanisław Zamoyski stale przebywać w ordynacji. W czasach Królestwa Polskiego jako prezes senatu zamieszkiwał wraz z rodziną prawie stale w Warszawie, w Pałacu Błękitnym,

⁵ M. Krzos. *Z księciem Józefem w Galicji w 1809 r. Rząd Centralny obojga Galicji*. Warszawa 1967 s. 113-114.

⁶ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk (BPAN) w Krakowie, rkps 134 k. 12. Pismo S. Zamoyskiego do ks. Józefa Poniatowskiego z 25 VI 1809 r.

⁷ Tamże rkps 137 k. 17. Pismo S. Zamoyskiego do A. Horodyskiego z 16 VII 1809 r.

⁸ Krzos, jw. s. 276.

⁹ BPAN, rkps 1784 s. 68.

¹⁰ M. Handelman. *Misja Stanisława Zamoyskiego do Paryża w roku 1810*. Warszawa 1918 s. 11 i 15.

¹¹ AGAD. Archiwum Zamoyskich (dalej cyt.: AZ) vol. 78 s. 392-393. Zapis rozmowy S. Zamoyskiego z F. Łubieńskim z 19 X 1810 r; tamże vol. 1924 s. 1-2. Pismo S. Zamoyskiego do Fryderyka Augusta z 28 I 1811 r.

¹² BPAN, rkps 1784 s. 68-69.

¹³ *Jenerał Zamoyski*. T. 1. Poznań 1910 s. 69, 204; K. Gabiński. *Rys życia Stanisława Kostki hrabi ordynata Zamoyskiego*. Warszawa 1956 s. 5-12.

¹⁴ Bender. *Reforma czynszowa* s. 12.

a rzadko i z reguły krótko w Klemensowie ordynackim lub w Podzamczu koło Maciejowic, odziedziczonym po matce. Tam też głównie wychowywali się synowie, mieszkający też niekiedy przez dłuższe okresy czasu u Potockich w Wilanowie.

Stanisław Zamoyski miał siedmiu synów: Konstantego, Andrzeja, Jana, Władysława, Zdzisława, Augusta i Stanisława¹⁵. Chowani oni byli przez rodziców, w szczególności przez ojca, niemalże po spartańsku, a ponadto prawie klasztornie. Szli w dzieciństwie, a także w młodości, ślepo za wskazówkami ojca, dotyczącymi ich edukacji, spraw gospodarczych i publicznych w kraju. Matka z kolei, pełna wdzięku i nabożna, wpajała synom nowe wówczas w kręgach arystokratycznych ideały pogłębionej religijności, surowości obyczajów, pielęgnowania języka ojczystego, oszczędności graniczącej niekiedy ze skąpstwem, wyteżonej pracy dla kraju, która ułatwić miała wydobycie go z niewoli. Ordynat Zamoyski w wirze prac politycznych, szczególnie w okresie Królestwa, mniej wdrażał synów w sprawy gospodarcze własnych dóbr, więcej dbał o ich wykształcenie ogólne i przygotowanie do służby obywatelskiej¹⁶. W 1815 roku przedstawił ich carowi Aleksandrowi I jako królowi polskiemu i czynił to później kilkakrotnie. Synowie uczestniczyli też w uroczystej sesji senatu w sali tronowej na Zamku, gdy czytano Zasady konstytucyjne nadane Królestwu przez Aleksandra I. W celu przybliżenia im spraw państwa ściągnął Stanisław Zamoyski z Paryża czterech najstarszych synów, już wówczas dorastających, których zawiózł tam w czasie swej misji do cesarza Napoleona I. Teraz po jego klęsce pragnął mieć ich blisko nowego cesarza i króla polskiego Aleksandra I.

Po zaznajomieniu ich ze sprawami Królestwa Polskiego i po ustabilizowaniu się sytuacji politycznej w państwie, skierował ordynat ponownie tych czterech synów na dalsze studia zagraniczne, tym razem do Genewy¹⁷. Tam rozpoczęli oni naukę w 1817 roku. Najstarszy z nich, Konstanty, urodzony w Puławach 9 IV 1799 r.¹⁸ — to przyszyły ordynat. Nie podjął on jednak ani studiów rolniczych, ani ekonomicznych. Wraz z Andrzejem słuchał wykładów literatury na miejscowym uniwersytecie. Młodszy od nich obu: Jan i Władysław, przerabiali program szkoły średniej. Historii i literatury ojczystej, ku której przejawiali wszyscy czterej wielkie zamiłowanie, uczył ich Karol Sienkiewicz, przydzielony im przez ojca. Ten jednak starał się w edukacji synów ordynata wybić na plan pierwszy znajomość prawa, matematyki, logiki oraz języków obcych: oprócz francuskiego i angielskiego również niemieckiego, do którego nauki mieli specjalnego nauczyciela. Dwóch młodszych synów, przy okazji odwiedzin, zawiózł Stanisław Zamoyski do Solury i przedstawił Tadeuszowi Kościuszce. Naczelnik sam później odwiedził wszystkich czterech w Genewie¹⁹.

¹⁵ Oprócz synów miał ordynat także trzy córki: Celinę, późniejszą Tytusową Działyńską, Jadwigę wydaną z czasem za Leona Sapiehę i Elizę zaślubioną w 1841 r. z Zenonem Brzozowskim. Zob. Biblioteka m. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie (dalej cyt.: BŁ), rkps 1918. Drzewo genealogiczne Stanisława Zamoyskiego; T. Żychliński. *Złota księga szlachty polskiej*. T. 14. Poznań 1892 s. 168.

¹⁶ Bender. *Reforma czynszowa* s. 14.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ BPAN, rkps. 1784 s. 72-73; Żychliński. jw. s. 172; J. S. Dunin-Borkowski. *Genealogie żyjących utytułowanych rodów polskich*. Lwów 1895 s. 657. Natomiast Ignacy Rychter (Notatki i niektóre odpisy akt) przyjmuje za datę urodzenia Konstantego Zamoyskiego dzień chrztu, tj. 10 IV 1799 r. Zob. BN, Biblioteka Ordynacji Zamoyskiej (dalej cyt.: BOZ), rkps 1724.

¹⁹ Bender. *Reforma czynszowa* s. 15.

Kościuszko w liście do ordynata tak o synach jego się wyraził: „[...] w nich znalazłem sentymenta duszy czyste, światłość i bystrość rozumu, łatwość pojęcia, talenta, grzeczność z przyjemnością i wielkie przywiązanie do rodziców i do Ojczyzny swej”²⁰.

Ze Szwajcarii dwaj Zamoyscy: Konstanty i Andrzej, wyruszyli w końcu 1819 r. na dalsze studia do Anglii. Podjęli je w Edynburgu. Tam i w Londynie spędzili dwa następne lata. Konstanty Zamoyski, mimo że jako przyszłego ordynata czekał go niebawem zarząd dóbr w kraju, nadal nie uwzględniał w swej edukacji studiów agrarnych. Zajął się w Anglii ze szczególnym zamiłowaniem gromadzeniem zabytków piśmiennictwa polskiego, wyszukiwanych tam ze znanstwem i umiejętnością. Andrzej Zamoyski, mimo że ordynacja — jako młodszemu — nie miała mu przypaść, w przeciwieństwie do Konstantego pochłonięty był sprawami rolnictwa i techniki angielskiej. Zaznajamiał się z tymi problemami sumiennie i szczegółowo, z myślą o zastosowaniu osiągnięć angielskich w kraju²¹. Ta odmiennosc zainteresowań obu braci, zdaniem ich wychowawcy Karola Sienkiewicza, zarysowała się już w dzieciństwie. Według niego Konstanty był zawsze ociężały, wątłego układu fizycznego, bardzo uczuciowy, o zdolnościach do muzyki i rysunku, ale bez „osobliwego dowcipu”. W odniesieniu do niego Sienkiewicz stwierdzał: „W jakikolwiek zawód się puści, sądzę, jeżeli się nie mylę, nie wyjdzie z granic mierności [...]”. Andrzeja Zamoyskiego uważał natomiast za zimnego i obojętnego, który „[...] prędeziej czasami zrozumie co czuć trzeba, niż czuje”. Uważał go za żywszego od Konstantego, o większej jednostajności myślenia i postępowania. Miał też go za bardziej przedsiębiorczego, ale z drugiej strony bardziej chytrego. Dostrzegał u niego wczesne i wyraźne zainteresowanie przyrodą oraz techniką²².

Niedługo po starszych braciach, już w 1820 r. opuścili Szwajcarię Jan i Władysław Zamoyscy. Wyjechali na studia do Berlina. Przebywali tam do 1822 roku. Powrócili do kraju w rok po Konstantym i Andrzeju, mniej przesiąknięci obcymi wzorami niż oni. Przyszły ordynat i jego brat Andrzej zjawili się w Królestwie w 1821 r., pełni entuzjazmu dla Anglii, jej zwyczajów, zasad gospodarowania i obywatelskich powinności. Ten ostatni moment wpłynął na gotowość podjęcia przez nich obu pracy publicznej. Stanie się ona odtąd główną domeną działalności Andrzeja Zamoyskiego²³, mimo że i sprawy gospodarcze nie znikną w kraju i w ordynacji z pola jego widzenia²⁴.

Konstanty Zamoyski, przyszły ordynat, zaraz po powrocie do kraju nie wykazał zainteresowania sprawami dóbr, które miał z czasem przejąć. Przy poparciu ks. Adama Czartoryskiego został wizytatorem szkół wileńskich i krzemienieckich. Z czasem zaś podjął pracę w kancelarii ministra-sekretarza stanu Królestwa Polskiego²⁵. Zainteresowały go problemy społeczne, ale wychodzące poza sprawy ordynacji. Rozpatrywał możliwość zniesienia poddaństwa ludności chłopskiej w Kurlandii i w Esto-

²⁰ AGAD. AZ vol. 1965 list z 1817 r.

²¹ BN, BOZ rkps 1724 k. 306.

²² AGAD. AZ vol. 108 s. 3-5. Obraz dzieci 1813 r.

²³ S. Kieniewicz. *Między ugodą a rewolucją (Andrzej Zamoyski w latach 1861-62)*. Warszawa 1962, passim.

²⁴ Tenże. *Dramat trzeźwych entuzjastów. O ludziach pracy organicznej*. Warszawa 1964 s. 55-74; R. Bender. *Folwarki ordynackie Andrzeja Zamoyskiego (1835-1856)*. „Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego” 1976 vol. 18 Hum. 2 s. 107-115.

²⁵ Bender. *Reforma czynszowa* s. 15.

nii²⁶. Julian Ursyn Niemcewicz nakłaniał go wręcz do wzięcia udziału w życiu politycznym kraju. Radził mu wpisać się do ksiąg obywatelskich i „pomyśleć o sejmikach”²⁷.

Andrzej Zamoyski z kolei, zanim objął stanowisko w biurze ministra spraw wewnętrznych, przez długi czas, od chwili powrotu z zagranicy zajmował się z polecenia ojca sprawami ordynacji, zamieszkując w ordynackim Klemensowie²⁸. Stąd rozciągał nadzór nad Administracją Generalną dóbr, zarządzającą w Zwierzyńcu. W Warszawie, gdzie przebywał ojciec i pozostali członkowie rodziny, zjawiał się z rzadka i na krótko. Pierwszy też spośród rodzeństwa wstąpił w związek małżeński, poślubiając 16 IX 1824 r. w Lubomli Różę Potocką. Pochodziła ona z „targowiczan”, była wnuczką Szczęsnego Potockiego a siostrą przyrodnią Branickich. Nie od razu więc Andrzej uzyskał zgodę rodziców na to małżeństwo. Był to bowiem związek przeciwny „puławskim” tradycjom rodziny, pielęgnującym wśród arystokracji pamięć Sejmu Wielkiego i Konstytucji 3 maja²⁹. Od spraw ordynackich Andrzej Zamoyski oddali się, chociaż nie całkowicie, dopiero w 1825 r., gdy zajmie się pracą w Radzie Stanu oraz w wydziale przemysłu i handlu Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, a następnie w ministerstwie sprawiedliwości³⁰.

Jan — jeden z młodszych braci — wstąpił po powrocie do kraju do służby dyplomatycznej i wszedł w 1829 r. w skład poselstwa rosyjskiego w Neapolu. Z tej okazji spotkał się w 1830 r. w Rzymie z Adamem Mickiewiczem. Władysław Zamoyski wstąpił w 1823 r. do strzelców konnych gwardii, gdzie rozpoczął służbę jako podchorąży. Po nominacji na porucznika przebywał w pułku ułanów w Lubelskiem. W 1828 roku został przeniesiony do Warszawy i mianowany adiutantem wielkiego księcia Konstantego. W wojsku służył też piąty w kolejności syn ordynata, Zdzisław. Wszystkim im wyznaczył ojciec odpowiednie uposażenie, z którego skrupulatnie ich rozliczał³¹.

Na dalsze losy synów Stanisława Zamoyskiego zasadniczy wpływ wywarło powstanie listopadowe. Ordynat nie wziął w nim udziału. Czynni natomiast byli jego synowie, z wyjątkiem Jana, który przebywał w Petersburgu. Wyłącznie Władysław i Zdzisław Zamoyscy posiadali w chwili wybuchu powstania stopnie oficerskie. Natomiast Konstancy, Andrzej i August rozpoczęli powstańczą służbę wojskową od prostego żołnierza. Za sprawą Konstantego Zamoyskiego na koszt ordynacji sformowany został 5 pułk ułanów, zwanych ułanami zamojskimi lub krakusami zamojskimi. Efekt stworzenia pułku i rozpoczęcia w nim służby przez Konstantego Zamoyskiego był duży. W Lublinie za ten czyn noszono go po ulicach na rękach. Wszyscy Zamoyscy dosłużyli się w powstaniu wyższych stopni wojskowych: Konstancy i Zdzisław — kapitana, August — podporucznika. Andrzej przeszedł niebawem do działalności cywilnej. Wysłany został przez Rząd Narodowy w delikatnej misji dyplomatycznej do Wiednia. Miał tam nie tylko starać się o pomoc dla powstania, ale wy-

²⁶ BŁ, rkps 2056. K. Zamoyski. Introduction.

²⁷ AGAD. AZ vol. 2161 s. 1 list Niemcewicza do K. Zamoyskiego z 6 X 1829 r.

²⁸ Bender, *Reforma czynszowa* s. 42-43.

²⁹ *Jenerał Zamoyski* t. 1 s. 172-177; Kieniewicz. *Między ugodą* s. 14.

³⁰ *Jenerał Zamoyski* t. 1 s. 174 i 369; S. Skrzyński. *Andrzej hr. Zamoyski*. Kraków 1884 s. 143-144.

³¹ AGAD. AZ vol. 2106 k. 13 K. Zamoyski do S. Zamoyskiego 13 VI 1826 r.; tamże vol. 1908 s. 1 pismo S. Zamoyskiego z 15 VIII 1830 r.; *Jenerał Zamoyski* t. 1 s. 128, 160, 294, 303.

badac również sprawę ewentualnego ofiarowania korony polskiej któremuś z Habsburgów³².

Najwyżej awansował w wojsku powstańczym Władysław Zamoyski. Z początku przeciwnik powstania, dążył, w wewnętrznym przekonaniu w interesie utrzymania państwowej autonomii Królestwa, do jak najszybszego zlikwidowania przez wielkiego księcia Konstantego ruchu zbrojnego, spowodowanego buntem podchorążych. A gdy to się nie udało, zabiegał o uspokojenie sytuacji w kraju u swego wuja ks. Adama Czartoryskiego. Dostrzegłszy jednak nieuchronny rozwój powstania, Władysław Zamoyski, po uwolnieniu go przez wielkiego księcia Konstantego od dotychczasowych obowiązków, wziął aktywny udział w narodowym czynie zbrojnym. Z powstania wyszedł w stopniu pułkownika, otrzymanym 26 VIII 1831 roku. Po upadku powstania wraz z korpusem gen. H. Ramorino przedostał się do Galicji i więcej już w strony rodzinne w swym życiu nie powrócił³³.

Czynny udział synów ordynata w powstaniu 1830/31 r. wypłynął od razu lub w miarę jego rozwoju niewątpliwie z pobudek patriotycznych. Trudno wykluczyć jednak i inne motywy. Synom chodziło zapewne również — w związku z nieprzychylnym stanowiskiem ich ojca wobec powstania — o obronę dobrego imienia rodziny. Wiemy, że wiadomość o wybuchu powstania, którego ten nie przewidywał, zastała ordynata w drodze z Podzamcza do Warszawy. Wstrzymał więc dalszą podróż, a powstanie potępił z miejsca. Poddał się następnie pod rozkazy w. ks. Konstantego, po czym wycofał się do Gruszczyzna, gdzie przebywał najstarszy syn Konstanty. Nie poddał się naleganiom żony i rodziny, odmownie odpowiedział na ich prośby, by związał się z powstaniem. Swoją działalność w kraju uznał za skończoną. Zarząd ordynacją przekazał Konstantemu jako najstarszemu z synów. Sam natomiast z Gruszczyzna wyruszył na wschód, do dóbr swych za Bugiem. Z Brześcia 6 XII 1830 r. skierował prośbę do Petersburga o paszport na wyjazd do Lwowa. Oczekując na odpowiedź, przez czas jakiś przebywał u teściów syna w Lubomli. W dniu 19 XII 1830 r. przybył do Adamkowa koło Brześcia, aby spotkać się z w. ks. Konstantym. Tam otrzymał list od hr. Noselrode, wzywający go w imieniu cara do Petersburga. Przybył tam 28 XII 1830 r. i pozostał w stolicy Rosji przez całe powstanie. Był wyróżniany przez cara i przyjmowany przez niego wielokrotnie³⁴.

W kraju, a szczególnie w Warszawie, oburzenie z tego powodu było ogromne. Stanisław Zamoyski był przecież nie tylko właścicielem wielkiego latyfundium, ale przede wszystkim prezesem senatu Królestwa Polskiego. Zajmował stanowisko wysoce eksponowane w kraju. Ataki szły więc zarówno ze strony ulicy, prasy, jak i ze sfer oficjalnych — z obu izb sejmowych w szczególności. Ostatecznie 20 VII 1831 r. sejm usunął Stanisława Zamoyskiego z grona senatorów. Jedyne czynna postawa synów ordynata, ich zasługi położone dla powstania sprawiły, że mimo prób, potępienia nie udało się rozciągnąć na całą rodzinę Zamoyskich i zagrozić dalszemu istnieniu ordynacji. Najstarszy jednak syn ordynata, Konstanty, na znak protestu podał się do dymisji i opuścił nie tylko szeregi

³² A. Zamoyski. *Moje przeprawy*. T. 1. Kraków 1911 s. 67; *Jenerał Zamoyski*. T. 2. Poznań 1913 s. 19, 22, 40-45, 295; J. Zamoyska. *Wspomnienia*. Londyn 1961 s. 7-8.

³³ Nekrolog: *Jenerał Zamoyski*. „Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu” 1868. Paryż 1869 s. 311-316.

³⁴ *Jenerał Zamoyski* t. 1 s. 439, t. 2 s. 24 i 438.

wojska, ale i Królestwo. Przeniósł się do Galicji i zamieszkał w Krakowie³⁵. Pod koniec powstania i po jego upadku schronienie w Krakowie znaleźli wraz z rodzinami wszyscy Zamoyscy zaangażowani w powstaniu. Niewielka część dóbr ordynackich pozostała w Galicji ułatwiła im egzystencję. Jednak przez pewien czas Konstancy był internowany przez władze austriackie w Brnie na Morawach³⁶. Z czasem przybył do Galicji także ordynat Stanisław Zamoyski. Po opuszczeniu Petersburga wiosną 1832 r. udał się do Piskorowic, centrum jego dóbr w Galicji, graniczących z ordynacją i stanowiących ich część. W Piskorowicach zjawił się 20 IV 1832 roku, ale na krótko. Już bowiem pod koniec tego roku wyjechał do Włoch i wraz z żoną która powstanie spędziła w Puławach, zamieszkał we Florencji³⁷.

Dla synów nie widział ordynat innej drogi jak „[...] powrót do Królestwa lub pobyt w Galicji i pracę około roli i około ludu żyjącego na tej roli”³⁸. W wypadku jednak powrotu do Królestwa, warunkiem ich tam zjawienia się było uproszenie u cara amnestii. W rezultacie różnych zabiegów ojca i własnych Konstancy i Andrzej uzyskali ją. Obaj oni „[...] zonaci, ojcowie kilkorga dzieci, zdecydowani byli korzystać z ofiarowanego im ulaskawienia i w Królestwie pozostać, a choćby niczego więcej dla kraju uczynić nie mogli, ocalić przynajmniej majątki mające im przyspaść w udziale i godność obywatelską wobec wroga zwycięscy utrzymać”³⁹.

W trosce więc zapewne, po pierwsze, o zachowanie majątków, a następnie z pewną nadzieją na pracę obywatelską, w końcu 1832 r. obaj bracia powrócili do Królestwa⁴⁰. Z czasem w ślady Konstantego i Andrzeja Zamoyskich pójda i inni synowie ordynata, powracając do Królestwa⁴¹. Poza jego granicami, na emigracji, pozostanie na zawsze jedynie Władysław Zamoyski, z czasem generał w służbie angielskiej. On, „Jenerał Zamoyski”⁴², ściśle powiązany z inicjatywami niepodległościowymi podejmowanymi przez Hotel Lambert w Paryżu, nie pójdzie w ślady braci, nie powróci do Królestwa. Nie będzie zresztą mógł. Jego działalność emigracyjna zamknęła mu powrót do kraju, do dóbr rodzinnych, do ordynacji, w której przyszły ordynat Konstancy Zamoyski wraz z „Panem Andrzejem” zainicjują w 1833 r. i przeprowadzą głośną reformę czynszową, która przysporzy rodzinie Zamoyskich nowego blasku.

³⁵ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps 5296 k. 31, wyciąg z protokołu sejmowego z 20 VII 1831 r.; tamże k. 53, petycja ks. A. Czartoryskiego do sejmu z 1831 r.; *Jenerał Zamoyski* t. 2 s. 293, 301, 444.

³⁶ Bender. *Reforma czynszowa* s. 18.

³⁷ *Jenerał Zamoyski* t. 2 s. 63, 108, 525 t. 2 s. 109.

³⁸ *Jenerał Zamoyski* t. 2 s. 526.

³⁹ Tamże t. 2 s. 513.

⁴⁰ APL. AOZ vol. 2491 s. 412. S. Zamoyski, Instrukcja dla moich synów p. Konstantego i Andrzeja. Florencja 9 IV 1833 r.

⁴¹ Bender. *Reforma czynszowa* s. 41.

⁴² Nekrolog: *Jenerał Zamoyski* s. 313-316.